

BODOR ANDRÁS

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR DICSŐSÉGE

Göttingai tanulmányai alatt a hírnévre áhítózó Körösi Csoma Sándor barátjának, Borgátai Szabó Józsefnek ezt írta latinul: „kimondhatatlan vágytól égek... hogy nevem ragyogjon és ünnepelessék...” majd hozzátette a latin közmondást: „Szép dolog, ha dicsőített emberek dicsérnek minket”; *A viro laudato laudari pulchrum est.*

Csoma emberfeletti erőfeszítései, hősi kitartása, ugyanakkor a szerény, független, a kanti kategorikus imperativust betöltő magatartása, tudományos eredményei valóban méltóvá tették arra, hogy dicsőített emberek dicsérjék.

A modern lélektan gyakran hangsúlyozza a *sikerélmény* fontosságát az egyén életében. Akármilyen különösnek is hangzik, akár mennyit gyötrődött is Csoma, pályafutása a diadalmas, sikereket arató, tiszteletet és elismerést kiváltó, mindig fennebb jutó magasztos élet megnyilvánulása volt. Ezért egyik életrajzírója nem érdemtelenül alkalmazza rá az angol költő, Browning híres sorait:

A nagy szándék a bércetetőre hág

S végül elpihen

Még dicsőbben, mint hinné a világ,

Él s hal odafenn,

Mint ott lenn sejtenék...

Csoma az európai tibetisztika megalapításával „hágott a bércetetőre”; ezzel írta be nevét kitörölhetetlenül a tudománytörténetbe. E téren három alapvető és időtálló megvalósítása volt: a tibeti–angol szótár, a tibeti nyelvtan és a gazdag tibeti irodalomról szóló tanulmányai.

Szótárai, nyelvtana és tanulmányai — hogy saját szavait használjuk — „kulcsot adtak” azoknak a műveknek a megismeréséhez és tanulmányozásához, amelyek a gazdag, egyedülálló, színes tibeti kultúrát és civilizációt foglalják magukba.

Mindezek lehetővé tették az európai tudományosság számára, hogy behatoljon a tibeti nyelv rejtekeibe, tanulmányai pedig elve-

zetnek azokra a szellemi területekre, amelyeket a sajátos tibeti műveltség évszázadok során kialakított.

A tudománytörténet nagynevű képviselői arra a következtetésre jutottak, hogy míg a múltban egyes tudományos eredmények változatlanul szálltak egyik nemzedékről a másikra, a modern korban, a tudományok gyors fejlődése következtében, a legnagyobb felfedezés is néhány évtized alatt elavul. Példának a mértant hozzák fel, melyet a múlt század közepéig Eukleidész tételei alapján tanítottak, csaknem két évezreden át, az európai iskolákban. A tudományok fejlődésében beállott változást tartva szem előtt, merül fel a kérdés, vajon Csoma tibetológiai művei nem avultak-e végleg el, más szóval vajon nyelvtana és szótára nem vált-e a tudománytörténet lezárt fejezetévé?

Tudományos munkásságának valódi értékét, legalábbis kezdetben az jelezte, hogy az indiai brit kormányzat magára vállalta a szótár és a nyelvtan kiadásának költségét. Ám az anyagiakon túl, számára többet jelentett az az elismerés, amelyben a tudományos világ részesítette. Milyen tiszteletet és dicséretet meg elismerést válthatott ki Moorcroftból, hogy aránylag rövid ismeretségük után, nemcsak megfelelőnek tartott egy ilyen nagy feladat végrehajtására, hanem érette a kormány felé is vállalta a felelősséget.

Az 1834. januárjában megjelent szótáron és nyelvtanon a nyomdafesték alig száradt meg, amikor C. E. Trevelyan és J. Prinsep ajánlatára a Bengáliai Ázsiai Társaság Csomát tiszteletbeli tagjává választotta. Az ajánlattevői koruk elismert tudósai voltak. C. E. Trevelyan a sok nagynevű tudóst-történészt adó Trevelyan család első jelentős historikus tagja, James Prinsep pedig az indiai történetkutatás elismert képviselője volt, aki az egyik legnagyobb indiai király, Asóka szikla- és oszlopfeliratainak megfejtésével írta be a nevét a tudománytörténetbe. A tagválasztási jegyzőkönyv szerint e szavakkal javasolja Csoma felvételét: „Teljes szívvel pártolom ezen ajánlatot, mint ahogy kötelességünk is azt tenni Kőrösi rendkívüli érdemei miatt”. Az aláírók között szerepel I. T. Matcalfe, akit a következő évben India főkormányzójának neveztek ki, továbbá B. S. Sen. Az ő tudományos tevékenységéről a múlt évben jelentetett meg az egyik francia Csoma-kutató értékes tanulmányt.

Beteljesült tehát Csoma ifjúkori vágya, mert érezhette, hogy

„szép dolog, ha dicsőített emberek dicsérnek”. Bár jól eshetett ez az elismerés, általában azonban, amint azt róla fel is jegyezték, nem szerette a kitüntetések, és a most kapott elismerés mellett, csak a Magyar Tudós Társaság levelező tagságát fogadta el, amelyre ugyan már 1833. novemberében megválasztották, de az értesítést és az oklevelet csak két év múlva, 1835-ben kapta meg.

Amint ismeretes az Ázsiai Társaság a szótárt és a nyelvtant megküldte a hazai és az európai egyetemeknek és intézményeknek, s így Csoma neve csakhamar ismert lett a tudományos szakkörökben. A párizsi egyetem professzora Heinrich Julius Klaproth, aki többször megfordult Ázsiában és a korszak elismert szaktekintélye volt, 1934. augusztusában, megköszönve Csomának a tibeti könyveket, kifejti a keletkutatásra vonatkozó elgondolásait.

Erdélyben a magyar, román és szász lapok minden Csomáról érkezett hírt közöltek, a könyvtárak vezetői pedig lelkesen jegyezték be az álladéukba került Csoma műveket. Így például a balázsfalvi görög katolikus teológiai szeminárium példányára — amint Csetri Elek kimutatta — a Bécsben tanulmányokat folytató professzor és könyvtáros, Demetriu Boer ezt írta: „Donavit Seminario Alexander Csoma de Kőrös”. (A szemináriumnak Kőrösi Csoma Sándor adományozta.) A Székelyudvarhelyi Református Kollégium példányára pedig ezt az értékelő, szép bejegyzést tették:

„Mely kiirthatatlan légyen az édes hon szeretete: arról meggyőző ezen rokon Érzésű hazafi érdekes munkája, Melyet írt a felhőt érő Himalája Bértzein, és végre a messzi Calcutta városából Angol hajón Pestre tutta küldeni, a honnan a Tudós Társaság Elnökétől ide jöve e ritkaság: Hol az Udvarhelyi Musáknak könyvtára Hálás köszönettel kebelébe zárta. 1836. június 29-ik napján”.

A Csoma körül egyszerre kialakult, lelkesedésbe átcsapó elismerés, nem tekinthető tudományos munkássága értékelésének. Ezt csak hozzáértő, az orientalisztikában jártas személyek tehették meg, és csakhamar meg is tették. H. H. Wilson, az Ázsiai Társaság akkori főtitkára, aki később az oxfordi egyetemen a szanszkrit nyelv professzora lett, Csoma beszámolója alapján ismertette az egyik tibeti kanon, a Kandzsur tartalmát. A magyar nyelvet is tanulmányozó S. C. Malan, a jelzett társaság későbbi főtitkára, Csomát kérte fel, hogy bevezesse őt a tibeti nyelv titkaiba. B. H. Hodgson a nepáli angol követ azzal küldte meg Csomának a nepali

buddhizmusról írt könyvét, hogy tegye meg róla észrevételeit. Egyre bővülő tudományos kapcsolatai Csoma növekvő tekintélyét tükrözik és őt csakhamar a tibetológia, sőt az egész buddhizmus szaktudósának ismerték el. Szótárát és nyelvtanát elsőnek a német származású Isaac Jakob Schmidt, mint az ujjur kérdésben Klaproth vitapartnere, szentpétervári filológus, aknáza ki. Schmidt mint a mongol lámaizmus jó ismerője, tudta, hogy az utóbbi a tibeti nyelv ismerete nélkül nem tanulmányozható. Ezért 1839-ben Csoma alapján egy tibeti nyelvtant adott ki, majd két év múlva megjelentette tibeti–német szótárát is, amely, amint Hunter megjegyzi, nem más, mint Csoma szótárának átírása. Ez volt az ún. *Pétervári Szótár*. Schmidt nyelvtana és szótára minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Csoma legfontosabb művei belekerültek a tudományos körforgásba.

Am tibetisztikai tanulmányai sem vártak sokat az elismerésre. A neves francia államférfi és tudós, aki egy ideig a francia tudományos intézet, a Collège de France-nak volt a professzora Barthélemy Saint-Hilaire, a múlt század végén két igen népszerű munkát írt a buddhizmusról. E művein dolgozva figyelhetett fel Csoma életére és tanulmányaira, s talán ez készítette őt arra, hogy később a gyakran idézett, klasszikus jellemzést írja róla a *Journal des Savants*; 1877. számában:

„Kőrösi. Csoma Sándor neve érdemes arra, hogy örökre fennmaradjon, mégpedig két oknál fogva. A filológia története sohasem feledkezhet meg arról, hogy Csoma kivételes felfedezést tett, amikor Tibet nyelvét és irodalmát feltárta a tudomány számára, s ezt a munkálkodást annyi kitartás, önfeláldozás és nélkülözés árán vitte véghez, mint senki más. A tudomány hőseinek és vértanúinak sorában Csoma mellett senki más nem lehet említeni... Erős akarat, a tudomány iránti szeretet és kitartó hűség az önként vállalt kötelesség teljesítésében, melyet Csoma öntudatosan tűzött maga elé — kérdezhetjük, volt-e valaha eset, hogy ebben valaki felülmúlta volna őt?” E szavakban teljesült Csoma vágya: „A viris laudatis laudari pulchrum est – Szép dolog, ha dicsőített emberek dicsérnek minket”.

Csoma műveiből sokan mások is bőven merítettek. Így például Monter Williams a múlt században a buddhizmusról írt összefoglaló művében a Tibetre vonatkozó részt Csoma, Koepen és Huc

abbé alapján dolgozta ki. Hermann August Jäschke (Jaeschhke), az egykori ladaki morva misszionárius, tibeti–német szótárát ugyancsak Csoma alapján készítette el, de kiegészítette a megfelelő szanszkrit szavakkal. Azóta három újabb kiadást ért meg (1934, 1949, 1958). Jäschke korábban egy tibeti nyelvtant is összeállított, alaposan kiaknázva Csoma nyelvtanát. 1954-ben ezt is kiadták újra.

Csomának a franciák is adósak. Philippe Edouard Foucaux, aki mint a Collège de France tanára a múlt század második felében a tibeti, a pali és a szanszkrit nyelveket tanította, tibeti nyelvtanának Csoma egyik főforrás volt.

Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk, hogy Csoma neve nemcsak a Tibettel foglalkozó tanulmányokba került bele (így például L. A. Wadellnek a tibeti buddhizmusról írott nagyszabású művébe), hanem minden nagyobb lexikonba is, noha értesülései nem mindig megbízhatók és gyakran félrevezetők. Talán Csomának a tibeti orvostudományról írt tanulmánya készítette arra a francia La Grande Encyclopedie szerkesztőit és szerzőit, hogy Csomával Németországban orvostudományt „tanultassanak”.

Duka Tivadar, miután végigküzdötte az 1848-as szabadságharcot, külföldre menekült és Angliában orvostudományi diplomát szerzett, sokáig pedig mint katoniorvos Indiában szolgált; kiadta angol és magyar nyelven Csoma életére vonatkozó értékes monográfiáját és hozzacsatolta Csoma dolgozatait is. Duka érdemei a Csoma-kutatás terén elvülhetetlenek. Tanulmányának elkészítése során levelek révén megszólaltatta Csoma egykori munkatársait, köztük S. C. Malant, az Ázsiai Társaság egykori főtítkárá, aki csodálattal és elismeréssel emlékezik vissza Csoma egykori tevékenységére. „Ő azonban — írja Malan — több volt ennél (tudnillik egyszerű filológusnál); rendíthetetlenül munkálkodott egyetlen tárgyán, számos nyelv mester volt és mindenen túl őt az európai tibetisztikai tanulmányok megalapítójának kijáró tisztelet övezi és fogja övezni mindig is... ő volt az, aki az alapot lerakta, mások csak építettek arra.” Talán senki plasztikusabban nem szemléltette Csoma jelentőségét a tibetisztika terén, mint Malan.

Ugyanabban az évben W. W. Hunter, India múltjának és akkori jelenének igen jó ismerője, *A zarándok tudós* címmel kezdte

közölni Csoma életrajzát az allahabadi britindiai folyóiratban, a *The Pioneer Mail*-ben. Hunter lelkesedéssel számol be Csoma életéről és a helyzet alapos ismeretében megvilágítja életének egyes kevésbé ismert mozzanatait. Csoma tudományos tevékenységét így értékeli: "... Csoma új és eredeti művet alkotott. A maga kezdeményezéséből felkutatta a klasszikus tibeti nyelv gazdag tárházát, és a nyelvet belefoglalta szótárába meg nyelvtanába, amelyek azután a világ közös tulajdonai lettek". Ismét megvalósult Csoma göttingai vágya: *A viro laudato laudari pulchrum est*.

Tovább sorolhatnánk az orientalisták elismerő szavait Csomáról, amelyek a múlt század második felétől kezdve inkább az indiai történészek, nyelvészek és filozófusok részéről hangoztak el, hiszen Pétervár, Párizs és London mellett a tibetológia művelése mindinkább Indiába tevődött át. Igazi érdemeit azonban nem annyira a dicsérő szavak, mint műveinek kiadása jelzik.

Csoma hamar rájött, hogy a tibeti nyelvet és irodalmat a szanszkrit nélkül nem lehet tanulmányozni, mert a legtöbb tibeti munka a szanszkrit eredeti fordítása. Az indiai és a tibeti fordítók azért egyszanszkrit–tibeti szótárt állítottak össze és megkövetelték bizonyos szavak s fogalmak kötelező fordítását. Ezt a szótárt Csoma angol résszel egészítette ki. A mintegy nyolcszáz lapra terjedő kézirat kiadását az Ázsiai Társaság annak idején, talán alapok hiányában, nem tudta biztosítani. Ennek első részét Denison Ross 1910-ben az Ázsiai Társaság memoársorozatában *Sanscrit–Tibetan–English Vocabulary* címen adta ki; a másodikat ugyancsak ő 1916-ban, a harmadikat pedig 1944-ben Durga Charan Chatterjee professzor. Mind a három részt megjelentette egy kötetben a Magyar Tudományos Akadémia Terjék József gondozásában. E szótár újabb és jelentős hozzájárulás a tibetisztika gazdagításához.

Duka könyve magyar, de különösen angol változatában Csoma több dolgozatát csak rövidítve közölte. Ezért Denison Ross 1911-ben Tibeti tanulmányok — *Tibetan Studies* — címmel kiadta az Ázsiai Társaság lapjában megjelent tanulmányait. Később 1928-ban mint a Keleti Tudományok Iskolájának első igazgatója külön tanulmányban méltatta Csoma érdemeit a keletkutatás terén.

Méltánytalanok lennénk Csoma emberi mivoltához, ha az elismerést és a dicséreteket csak munkáinak megjelenése utáni időre

vonatkoztatnánk. Az életrajzírók csaknem kivétel nélkül rámutatnak, hogy Csoma magatartása, viselkedése, a munka iránt tanúsított komolysága, hűsége, becsületessége milyen tiszteletet és elismerést váltott ki tanuló korában, göttingai tanulmányai idején és aránylag rövid itthon tartózkodása alatt. Valamennyi ismert levél, megemlékezés erről tanúskodik. Csupán egyetlen ilyen esetet szeretnénk felidézni. Csoma 1825. január 28-án keltezett C. P. Kennedyhez írott levelében elmondja, hogy 1820. július 22-én érkezett Bagdadba, ahonnan latin nyelvű levelet intézett Mr. Richhez, az ottani angol követhez, mivel akkor ő távol volt; „...titkára Mr. Bellino egy Szvoboda nevű barátja révén ruhát és pénzsegélyt adott...” Claudius James Rich, a Kelet-Indiai Társaság ügyvivője, bagdadi angol követ a mezopotámiai régészeti kutatásoknak legtehetségesebb kezdeményezője volt. Csoma feltehetően ajánló levelet is küldött hozzá, amely valószínűleg az ékírás egyik megfejtőjétől, a göttingai Georg Grotenfendttől származott, akivel Rich barátságban állott és rendszeresen küldött számára ékíratos táblákat. Kőrösi, aki feltehetően kapcsolatban állott az orientalista Grotenfenddel, ajánló levelet kaphatott tőle Richhez, aki ezért küldhetett ruhát és pénzt, és csak így érthető meg, hogy az adományt Csoma, szokása ellenére, elfogadta. Mindez azt mutatja, hogy ismerősei már korábban is felismerték a benne rejlő tehetséget és ígéretet.

Csoma gazdag és önfeláldozó életének elismerését tükrözik azok az ünnepek, amelyeket hazájában és külföldön tartottak.

„1933 február 22-én — írja Bernard Le Calloc'h — a Taisho japán egyetem Tokyóban egy csodálatos esemény színhelye volt. Ezen a napon pompás szertartások közepette, a császári család számos tagjának és egy óriási tömegnek a jelenlétében, az alázatos és szigorú erkölcsű magyar tudóst, a japán buddhista egyházi méltóságok Boddhiszattvává nyilvánították. Budapestről elhozták a Csorba Géza, a magyar szobrászművész vésője által elkészült szobrot. Ez lotuson ülve ábrázolja őt, *samadhi* ülésben és a szobrot ünnepélyesen elhelyezték a templom oltárán. Ez az első alkalom s mind mai napig az utolsó, amikor a távolkeleti buddhizmus elismerte egy európai ember boddhiszattva minőségét.”

1934-ben, a szótár és a nyelvtan megjelenésének századik évfordulóján Londonban a Királyi Ázsiai Társaság rendezett em-

lékünnepélyt, amelyen Denison Ross méltatta Csoma érdemeit a tibetisztika terén.

Az ünnepek csillogó fényénél többet mondanak a tanulmányok, amelyeket Csoma életéről és tudományos tevékenységéről dicsőített emberek írtak a dicső férfiuról. Közülük megemlítjük Baktay Ervinnek *Háromszéktől a Himalájáig. Kőrösi Csoma Sándor életútja* című szárnyaló tanulmányát, de szólhatnánk Cholnoky Jenő, Kara György, Ligeti Lajos, Terjék József és mások értékes tanulmányairól és cikkeiről. Nem hallgathatjuk el az olasz orientalista Giuseppe Tucci mélyenszántó cikkeit és emlékbeszédeit sem. Hazai viszonylatban nem hagyható említés nélkül Debreczy Sándor *Kőrösi Csoma Sándor csodálatos élete* című monográfiája, Korda Sándor regénye: *A nagy út*, Magyar Lajos értékes poémája: *Csoma Sándor naplója*, Csetri Eleknek *Kőrösi Csoma Sándor indulása* és *Kőrösi Csoma Sándor* című munkái.

Kőrösi Csoma önfeláldozó élete és tevékenysége csakhamar olyan eszménykép lett, amelyet mások is igyekeztek követni. A szellemi utódok között első helyen az 1820-ban Kolozsváron született Berzenczey László állt. Részt vett az 1848-as szabadságharcban, ennek leverése után Moldvába menekült, majd Törökországban Kossuthhoz csatlakozott, s miután őt elkísérte Amerikába, onnan indult föld körüli útjára. 1852 áprilisában Honkongban ezeket írja: „...elhatároztam Kőrösi Csoma Sándor nyomát követendő száműzetésem napjait a Himalája hegyei között tölteni, hátha találok egy Columbus tojásra, valami felfedezésre a magyar nyelv és nemzet eredetét illetően.” Egyelőre azonban terve nem sikerült és Londonban csatlakozott a magyar emigrációhoz. Hosszú kitérők után, felhasználva a turkesztáni Kasgár tartomány függetlenségi harcát, odautazott, de Jakub kán kirgizei elfogták és Kasgár vidékére szállították. Itt csatlakozott D. Forsyth indiai expedíciójához, de csak arra kapott engedélyt, hogy India irányában az expedíció nyomában haladhasson. Betegen és magánosan kelt át a Karakorum-sivatagon és jutott el Nyugat-Tibet délkeleti tartományának, Zanszkárnak zanglai kolostorába, ahol 1823–24-ben Kőrösi Csoma Sándor 16 hónapot töltött. Innen a Himalája láncain és hágóin keresztül Delhibe, majd Bombayba érkezett, ahol nagy elismeréssel és megtiszteltetéssel fogadták.

Egy másik hazánkfia, Jakabos Ödön, akit sokan ismertünk,

csak úgy gyalogosan és autóstoppal jutott el Dardzsilingig, Csoma sírjáig, és élményeit „Indiai útinapló” címen írta meg. Baktay Ervin zanszkari utazása és „beszámolója” szinte általánosan ismert.

Hogy Csoma művei még ma is részesei a tudományos körforgásnak, ezt meggyőzően igazolja az a tény, hogy 1957-ben Calcuttában egy kötetbe foglalva adták ki W. W. Hunternek Csomáról szóló életrajzát, a tudós két tanulmányát: Buddha életének és halálának elbeszélését, valamint az egyik tibeti szentkönyv, a Kandzsur első részének az elemzését.

1978-ban New Delhiben újramondták Csoma Tibeti–angol szótárát, s ezzel mintegy koronatanút állítottak annak bizonyítására, hogy legértékesebb műve, szótára mai napig sem avult el. A francia keletkutató, Bernard Le Calloc'h — aki magyarul is jól megtanult — amint maga írja egyik levelében: „...három könyvet írtam Csomáról, de ezenkívül 86 különböző tanulmányt... s ezekben igyekeztem új kútfőket kiaknázni és új témákat keresni... szisztematikusan írok azokról a személyekről, akiket Csoma ismert, de akikről mostanáig jóformán senki sem írt.” Az egyik tanulmánya a tibetológus Csomával foglalkozik s címe: *Alexander Csoma de Kőrös, Fondateur de la Tibétologie. 1784–1842, a La Nouvelle Revue Tibétaine*—ben jelent meg, 1985-ben.

Az indiai tudós professzor, Hirantranath Mukherjee, két művet is írt Csomáról: az egyiket 1977-ben: *Csoma de Kőrös, a Dedicated Life* (K. Cs. egy megszentelt élet), a másikat 1981-ben *Hermit-hero from Hungary* (Egy magyarországi remete hős) címen.

Végül megjegyezzük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia újirányításban kiadta négy kötetben Csoma egész életművét.

Beteljesedett ifjúkori vágya: nagy emberek és népek dicsérik. Tibetisztikai művei nem avultak el. Tizenegy évig, önmagát nem kímélve — igazi álmait, a sejtett őshaza felkutatását későbbre halogatva — a legodaadóbban foglalkozott az európaiak számára egy új tudományág, a tibetológia alapjainak lerakásával. Az eredmény sem maradt el, mert Horatiusszal ő is elmondhatja: „Ércnél maradandóbb művet alkottam — Exegi monumentum aere perennius.”